

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
факультет спеціальної освіти, психології і соціальної роботи
кафедра загальної та практичної психології

Дипломна робота
магістра

**з теми: «ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АКЦЕНТУАЦІЙ
ХАРАКТЕРУ ПІДЛІТКІВ»**

Виконала: студентка 2 курсу
групи Ps1-M20z
спеціальності 053 Психологія
за освітньо-професійною
програмою Психологія
Стуканова Олександра Анатоліївна
Керівник:
Сімко Руслан Теодорович,
кандидат психологічних наук, старший
викладач кафедри загальної та
практичної психології

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ	9
1.1. Характер як психологічна категорія	9
1.2. Акцентуація характеру як предмет психологічного аналізу	25
Висновки до 1 розділу.....	40
РОЗДІЛ 2. ЕМОЦІЙНІ ТА ВОЛЬОВІ ВЛАСТИВОСТІ ЯК СКЛАДОВІ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ	42
2.1. Емоційні властивості як компонент акцентуацій характеру	42
2.2. Вольові властивості у структурі акцентуацій характеру	59
Висновки до 2 розділу.....	69
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМОЦІЙНИХ ТА ВОЛЬОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ ПІДЛІТКІВ	71
3.1. Організація та методи дослідження емоційних та вольових особливостей акцентуацій характеру підлітків	71
3.2. Емпіричне дослідження співвідношення емоційних та вольових властивостей у типах акцентуацій характеру підлітків.....	78
Висновки до 3 розділу.....	94
ВИСНОВКИ	96
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	99

ВСТУП

Актуальність дослідження. В даний час у психологічній теорії та практиці відзначається зростання інтересу до проблеми характеру та акцентуацій характеру. Активні дослідження у сфері індивідуальності пов'язані з високим рівнем аксіологічної невизначеності у суспільстві, проблемами особистісного і соціокультурного самовизначення.

Накопичений досвід класичних досліджень із проблеми характеру дозволяє стверджувати, що це поняття трактувалася авторами неоднозначно, а деколи й суперечливо. С. Рубінштейн у змісті характеру виділяє систему генералізованих спонукань людини. Характер за С. Рубінштейном є таким, що визначає спрямованість особистості, психологічним змістом якого виступає система відносин до інших людей, до себе, до праці, до речей. У працях Л. Виготського, О. Леонтьєва, Н. Левітова характер сприймається як динамічна характеристика людини та визначає спрямованість, мотиви і спонукання. Ю. Гіппенрейтер вказує: «Риси характеру відбивають те, як діє людина, а риси особистості – те, навіщо вона діє» [15, с. 260]. У змістовному плані характер включає стійкі способи поведінки та стійкі способи емоційного реагування. У вітчизняній психології психологічний зміст характеру є актуальною проблемою, за допомогою поняття «характер» описують різні за своїм генезисом та функціями психологічні явища, схожі лише у стійкості прояви. Сучасні дослідники розглядають характер у руслі проблеми індивідуальних відмінностей, як одну зі структур індивідуальності. Багатьма авторами вказується, що питання про зміст характеру, його межі, структуру, функції, генезу, співвідношення з суміжними поняттями залишаються відкритими.

При розгляді характеру як структури індивідуальності, інтерес психологічної теорії та практики викликає феномен акцентуації характеру. З часу першого опису акцентуацій К. Леонгардом акцентуйовані риси досить часто розглядалися як детермінанти різних психологічних явищ та процесів.

За останні роки досить багато досліджень присвячено вивченню впливу акцентуацій характеру на різні сфери життєдіяльності людини: відносин батьків та дітей; професійної діяльності; успішності адаптації. Дослідження присвячуються пошуку зв'язку акцентуацій характеру з механізмами психологічного захисту та копінг-стратегіями, з мотивацією, мовленнєвою поведінкою, соціальною зрілістю, суб'єктністю, спрямованістю. В окрему групу варто виділити дослідження, присвячені аналізу впливу акцентуацій на становлення девіантної поведінки (О. Христок,, Н. Максимова, О. Бодарчук). Розробляються нові методики діагностики характеру (О. Манолова).

Аналіз досліджень щодо проблеми акцентуацій характеру показує, що провідними концепціями залишаються типології К. Леонгарда та А. Лічко. Дані типології акцентуацій характеру ґрунтуються на типології психопатій П. Ганнушкіна. Опис акцентуацій у психіатричних традиціях є описом типової поведінки та типових реакцій людини з тим чи іншим типом акцентуації, що не розкриває психологічні механізми, які стоять за подібною типовою поведінкою.

Таким чином, виникає необхідність розглядати поняття акцентуації характеру як загально-психологічного, не обмежуючись психопатологічним підходом. Актуалізується необхідність уточнення поняття акцентуації характеру, визначення його психологічного змісту та структури, розробки класифікації характерів на загально-психологічних засадах. Ми вважаємо, що загально-психологічними підставами виступають емоційні та вольові властивості індивіда як стійкі способи реагування на довкілля. Розкриття емоційно-вольової структури акцентуацій характеру дозволить розглядати феномен акцентуації в загально-психологічному дискурсі за рахунок інтеграції їх у категоріальний апарат психології, не обмежуючись симптоматичним описом.

Соціальна та практична значущість, а також недостатня наукова розробленість зазначеної проблеми зумовили вибір теми нашого дослідження «Психологічні особливості акцентуацій характеру підлітків».

Мета дослідження – виявити емоційні та вольові особливості типів акцентуацій характеру підлітків.

Для досягнення мети необхідно розв’язати такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових досліджень поняття «акцентуація характеру».
2. Розглянути емоційні та вольові властивості як компоненти акцентуації характеру.
3. Організувати та провести емпіричне дослідження емоційних та вольових особливостей акцентуацій характеру підлітків.
4. Визначити співвідношення емоційних та вольових властивостей у типах акцентуацій характеру.

Об’єкт дослідження – акцентуація характеру як психологічна категорія

Предмет дослідження – емоційні та вольові особливості акцентуацій характеру підлітків.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали загальнонаукові засади системності, детермінізму, розвитку; загально-психологічні положення О. Леонтьєва про індивідуальні та індивідуальні властивості, принципи багаторівневої моделі індивідуальності В. Мерліна, Р. Клонінгера, теоретичні уявлення про характер М. Левітова, В. Мясіщева, Б. Теплова, концепції акцентуованих особистостей та акцентуованих характерів К. Леонгарда та А. Лічко; типологія акцентуацій характеру підлітків А. Лічко, класифікація емоційних властивостей та вольових якостей Є. Ільїна.

Методи дослідження. Для досягнення мети застосовувались методи теоретичного та емпіричного дослідження:

- *теоретичні*: аналіз, синтез, порівняння, узагальнення наукової літератури з досліджуваної проблеми та ін.;
- *емпіричні*: комплекс психодіагностичних методик, що включає «Патохарактерологічний діагностичний опитувальник» А. Лічко, методики Є. Ільїна та Є. Фещенко «Опитувальник для оцінки терплячості», «Опитувач для оцінки завзятості», «Опитувач для оцінки наполегливості», «Самооцінка

вольових якостей» Н. Стамбулової, «Характеристики емоційності» Є. Ільїна, «Перцептивна самооцінка парціальної та інтегральної емоційної експресивності» Л. Бачіної та А. Ольшанікової, Тест на оптимізм LOT (Life orientation test) Ч. Шейєра та М. Карвера, «Діагностика рівня емпатії» М. Юсупова;

- *математичні*: методи статистичної обробки та аналізу емпіричних даних.

База дослідження: У дослідженні брали участь учні 9-10 класів загальноосвітніх шкіл у віці від 14 до 17 років. Всього в дослідженні взяло участь 58 підлітків. Дослідження проводилося ЗОШ м. Кам'янець-Подільський.

Наукова новизна дослідження:

- *феномен* акцентуації характеру розглянуто із загально-психологічних позицій за рахунок уточнення поняття «характер» як однієї з підструктур індивідуальності, що описує динамічні особливості реагування індивіда на середовище, які характеризуються стійкістю проявів, прижиттєвим формуванням та визначаються особливостями емоційного реагування та вольовим регулюванням поведінки;

- *розглянуто* емоційні та вольові властивості суб'єкта (стійкі способи реагування на середовищні впливи) як психологічний зміст акцентуацій характеру; для кожного типу акцентуації характеру визначено співвідношення емоційно-вольових факторів (фактор вольової регуляції, фактор емоційності, фактор емоційність відносин) та емоційних (емоційна збудливість, інтенсивність емоцій, емоційна стійкість, емоційна лабільність, оптимізм, емоційна відгук завзятість, наполегливість, витримка, сміливість та рішучість властивостей);

- *вперше* показано, що за подібним описом типів акцентуацій можуть стояти різні емоційні та вольові властивості, і, навпаки, за різним описом типів акцентуацій можуть стояти подібні емоційні та вольові властивості.

Теоретична значущість дослідження полягає у тому, що

– *уточнено* поняття акцентуації характеру за рахунок виділення його психологічного змісту, що відображає сутність, функцію та структуру даного явища;

– *визначено* співвідношення емоційних та вольових властивостей у кожному типі акцентуації характеру.

Практична значущість дослідження полягає в тому що визначення емоційних та вольових особливостей підлітків з різними типами акцентуації характеру дозволяє розширити сферу застосування концепції акцентуації характеру в областях, не пов'язаних із психіатрією та клінічною психологією. Опис психологічного змісту акцентуацій дозволяє розглядати акцентуєваних індивідів та їх типову поведінку як нормативну, завдяки чому можливий пошук шляхів психологічної (на протигагу психіатричної та психотерапевтичної) корекції небажаних поведінкових проявів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення роботи обговорювалися та отримали схвалення на XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин», 23 квітня 2021 р.; VII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» (на пошану професора Шинкарюка А.І.), 26 жовтня 2021 р..

Публікації. Основні результати дослідження висвітлені у тезах:

1) Р.Т. Сімко, О.А. Стуканова Особливості вольових властивостей особистості в структурі акцентуації характеру : Матеріали XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин», 23 квітня 2021 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2021. С. 164–168;

2) Р.Т. Сімко, О.А. Стуканова Особливості програми експериментального дослідження емоційних і вольових властивостей акцентуацій характеру підлітків : Матеріали VII Міжнародної науково-

практичній конференції «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» (на пошану професора Шинкарюка А.І.), Кам'янець-Подільський, 26 жовтня 2021 р. / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський : ФОП Гордукова І.Є., 2021. С. 129–133.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Повний обсяг роботи складає 103 сторінок.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. У сучасному трактуванні поняття «характер» існують дві різноспрямовані тенденції: по-перше, характер сприймається як стійкі мотиви особистості, ціннісні орієнтації та її світоглядна позиція, характер визначається через систему відносин особистості до себе, до інших і до світу, таким чином, співвідноситься з поняттям «Я-концепція»; по-друге, характер сприймається як динамічна характеристика поведінки людини, «індивідуальні властивості» людини. У дослідженні прийнято другу точку зору. Аналіз понять «темперамент», «характер», «особистість» дозволив визначити характер як теоретичний конструкт, що описує одну з підструктур індивідуальності, змістом якої виступають емоційні та вольові властивості індивіда.

Акцентуація характеру, як яскраво виражена індивідуально-типологічна особливість індивіда, що робить його вразливим до певних психогенних впливів є досить популярним предметом психологічних досліджень. Проте, типи акцентуацій характеру розглядаються безвідносно будь-якої психологічної концепції характеру. Внаслідок чого типології акцентуацій залишаються клінічним описом характерної поведінки людини без визначення детермінант цієї поведінки. У зв'язку з цим розгляд акцентуації характеру за допомогою співвіднесення з поняттям «характер» не лише збагачує опис існуючих типів акцентуацій, а й дозволить виділити типи характеру, які не включені до типології акцентуацій. Таким чином, акцентуація характеру може бути описана структурою емоційних та вольових властивостей суб'єкта.

У дослідженні під емоційними властивостями людини розуміються динамічні характеристики емоційного реагування. В узагальненому вигляді емоційні властивості представляють три групи: власне динамічні властивості, інтерактивні, що характеризують особливості сприйняття емоцій інших людей

та передачі інформації про власні емоційні стани іншим людям, а також фоніві, що описують «емоційний background» людини. Вольові якості визначаються як особливості вольової регуляції, які виявляються в конкретних специфічних умовах, обумовлених характером труднощій, що долаються. Вольові якості в узагальненому вигляді поділяються на якості, пов'язані з цілеспрямованістю, та якості, пов'язані з самовладанням. Виділено такі емоційні та вольові властивості: емоційна збудливість, інтенсивність емоцій,

2. Емоційні та вольові властивості акцентуованих підлітків мають тісні інтеркореляційні зв'язки. За допомогою факторного аналізу виділено три емоційно-вольові фактори, що описують емоційні та вольові особливості акцентуацій характеру підлітків. Перший фактор включає такі вольові властивості, як терплячість, завзятість, наполегливість, витримку, сміливість і рішучість, позначений як фактор вольової регуляції. Другий фактор включає такі емоційні змінні, як емоційна збудливість, інтенсивність емоційних реакцій, ригідність емоцій, емоційна нестійкість позначена як фактор емоційності. Третій фактор включає такі емоційні властивості, як експресивність, оптимізм та емоційну чуйність позначений як фактор емоційного відношення (інтерактивний).

3. Виразність тих чи інших емоційних та вольових властивостей досить стійка у певному типі акцентуації характеру і може бути основою класифікації характерів. Ступінь виразності емоційних та вольових властивостей у певному типі акцентуації характеру дозволила дати змістовний опис даного типу акцентуації характеру з погляду емоційного реагування та вольової регуляції. Помічено, що стійкі методи емоційного реагування, характер прояви емоцій у спілкуванні та поведінці, вольовий контроль емоційних реакцій який завжди однозначно співвідноситься з описом поведінкових особливостей акцентуантів.

В одних випадках емоційно-вольовий контроль схожий для одних типів акцентуацій характеру при різному описі поведінки (наприклад, лабільний та істероїдний типи акцентуацій значно різняться у своєму описі, проте

характеризуються однаковим співвідношенням ступеня емоційно-вольових факторів). В інших випадках за схожістю типової поведінки індивідів з різними типами акцентуацій стоять зовсім різні механізми емоційно-вольової регуляції (наприклад, гіпертимний та циклоїдний типи акцентуацій мають подібні описові характеристики, однак гіпертимний тип характеризується високим ступенем вираженості фактору вольової регуляції, низькою вираженістю фактору емоційності, виразністю фактора емоційних відносин, у той час, як циклоїдний тип характеризується низьким ступенем виразності всіх трьох факторів). Також деякі описи акцентуацій характеру (наприклад, епілептоїдний та нестійкий) в основі своїй несуть не стільки характерологічні, скільки особистісні особливості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айзенк Г., Вильсон Г. Как измерить личность / пер. с англ. Москва : Когито-центр, 2000. 129 с.
2. Айзенк Г. Структура личности. Санкт-Петербург : Ювента, 1999. 464 с.
3. Алейникова Т. А. Психоанализ. Ростов-на-Дону : Феникс, 2001. 352 с.
4. Асмолов А. Г. Психология личности: принципы общепсихологического анализа. Москва : Смысл, 1990. 416 с.
5. Афанасьєва Н. Є., Перелигіна Л. А. Теоретико-методологічні основи соціально-психологічного тренінгу. Харків : НУЦЗУ, 2015. 315 с.
6. Блюм Г. Структура характера у взрослых. Психоаналитические теории личности. Москва, 1996. С. 203–230.
7. Большунова Н. Я. Проблема характера: традиции и современность. Новосибирск : Новосибирский государственный педагогический университет, 2011. 235 с.
8. Варій М. Й. Загальна психологія : підр. для студ. вищ. навч. закл. 3-те вид. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
9. Васьківська С. В. Основи психологічного консультування: навчальний посібник. Київ : Четверта хвиля, 2004. 256 с.
10. Васьковская С. В. Психология личности : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностай, Т.М. Титаренко. Киев : Рута, 2001. 319 с.
11. Вригт Г. Х. Объяснение и понимание. Логико-философские исследования : избранные труды. Москва : Прогресс, 1986. 600 с.
12. 55 Выготский Л. С. К вопросу о динамике детского характера . Собр. соч. в 6 т. Т. 5. Москва : Педагогика, 1983. С. 153–165.
13. Выготский Л. С. Психология. Москва : Эксмо-пресс, 2000. 1008 с.
14. Гемпель К. Г. Логика объяснения. Москва : ДИК, 1998. 240 с.
15. Гиппенрейтер Ю. Б. Введение в общую психологию. М : ЧеРо, 2002. 336 с.

16. Дарвин Ч. Выражение эмоций у человека и животных. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 384 с.
17. Джемс У. Психология. Москва : Педагогика, 1991. 368 с.
18. Жилина Е. В. Генотипические и средовые факторы акцентуаций характера в структуре интегральной индивидуальности: автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.01. Хабаровск, 2008. 25 с.
19. Євтух М. Б., Лузік Е. В., Ладогубець Т. В., Ільїна Т. В. Педагогічна психологія : підручник. Київ : КондорВидавництво, 2015. 420 с.
20. Иванов Н. Я., Личко А. Е. Патохарактерологический диагностический опросник для подростков : метод. Пособие. Москва : «Фолиум», 1995. 64 с.
21. Изард К. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 464 с.
22. Ильин Е. П. Психология воли. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 368 с.
23. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 752 с.
24. Ильин Е. П. Психология индивидуальных различий. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 701 с.
25. Карапетрова О. В. Диференціальна психологія : навчально-методичний посібник. Бердянськ : БДПУ, 2014. 216 с.
26. Кацавець Р. С. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Алерта, 2021. 134 с.
27. Кириленко Т. С. Психологія : емоційна сфера особистості : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2007, 256 с.
28. Коваленко Е. А. Специфические особенности общительности при некоторых типах акцентуации характера. Вестник Московского государственного областного университета. Серия : Психологические науки, 2007. № 3. С. 224–228.
29. Котлова Л.О. Особливості прояву конфліктних форм поведінки підлітків з вираженими акцентуаціями рис характеру. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Т. 1. Вип.105. Чернігівський

національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка / гол. ред. Носко М. О. Чернігів : ЧНПУ, 2012. С. 162–166.

30. Кочунас Р. Основы психологического консультирования. Москва : «Академический проект», 1999. 240 с.

31. Крутецкий В. А. Психология. Москва : Просвещение, 1989. 352 с.

32. Кушнир Н. Я. Плач как показатель психического развития младенца в первые месяцы жизни. Вопросы психологии, 1993. №3. С.17–24.

33. Лазуренко О. О. Психологія емоцій : підручник. Київ : Книга плюс, 2018. 264 с.

34. Лазурский А. Ф. Классификация личностей. Психология индивидуальных различий. хрестоматия / под редакцией Ю. Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. Москва : Астрель, 2008. С. 629–645.

35. Лазурский А. Ф. Очерк науки о характерах. Психология индивидуальных различий. Хрестоматия / под редакцией Ю.Б. Гиппенрейтер, В. Я. Романова. Москва : Астрель, 2008. 268 с.

36. Ліфарева Н. В. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.

37. Левитов Н. Д. Психология характера. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва : Просвещение, 1969. 424 с.

38. Леонгард К. Акцентуированные личности. Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. 544 с.

39. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва : Политиздат, 1975. 304 с.

40. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. Москва : Смысл, 2000. 509 с.

41. Лепихова Л. А. Концепция «человекознания» : словарь-справочник / под ред. П. П. Горностай, Т.М. Титаренко. Киев : Рута, 2001. 320 с.

42. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характеров у подростков. Патохарактерологический диагностический опросник. Санкт-Петербург : Речь, 2013. 251 с.

43. Мазяр О. В. Диференціальна психологія : модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017. 288 с.
44. Максименко С. Д. Загальна психологія : навчальний посібник. Видання 3-є перероблене та доповнене. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 272 с.
45. Мерлин В. С. Психология индивидуальности: Избранные психологические труды / под ред. Е. А. Климова. Москва : Издательство Московского психолого-социального института, 2005. 544 с.
46. Мітіна С. В. Психологія особистості: навч.-метод. посіб. Київ : Видавництво Ліра-К, 2020. 274 с.
47. Неурова А. Б., Капінус О. С., Грицевич Т. Л. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей особистості : навчально-методичний посібник. Львів : НАСВ, 2016. 181 с.
48. Поппер К. Р. Логика научного исследования. Москва : Республика, 2004. 447 с.
49. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
50. Райгородский Д. Я. Психология и психоанализ характера. Москва : БАХРАХ, 1997. 640 с.
51. Роджерс К. О становлении личностью. Психотерапия глазами психотерапевта. Киев : PSYLIB, 2004. 101 с.
52. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 713 с.
53. Сімко Р. Т., Шинкарюк А. І., Шинкарюк В. А. Психологія діяльності : навчальний посібник / за заг. ред. А. І. Шинкарюка. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. 208 с.
54. Сімко Р.Т. Теорії особистості : навчальний посібник / Укладач Руслан Теодорович Сімко. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. – 128 с.

55. Столяренко О. Б. Психологія особистості : навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
56. Сычёв О. А. Психология оптимизма. Бийск : БПГУ им. В.М. Шукшина, 2008. 70 с.
57. Филатова А. Ф. Половые различия в становлении характера подростка: диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук. Москва : Московский государственный областной университет, 2009.
58. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. Санкт-Петербург : Питер Пресс, 2008. 607 с.
59. Ушакова І. М. Вікова психологія : курс лекцій. Харків : НУЦЗУ, 2016. 123 с.
60. Хомич Г. О., Ткач Р. М. Основи психологічного консультування : навчальний посібник. Київ : МАУП, 2004. 152 с.
61. Шадриков В. Д. Введение в психологию: эмоции и чувства. Москва : Логос, 2002. 156 с.
62. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. 2-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2010. 334 с.
63. Jackson, C.J., Smillie, L. D. How Introspections Concerning Cloninger's Concepts of Temperament and Character Influence Eysenckian Personality Structure. *Current Psychology*. 2008. Vol. 27. PP. 257–276.